

اهل بیت در آثار مکتوب دوره حفصیان، سرنوشت تشیع در افریقاییه به دنبال قتل زنجره ای علمای شیعه اندلس

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

سرنوشت تشیع در غرب اسلامی با آثار مکتوب اهل بیت گره خورده است زیرا دانشمندانی که این آثار را خلق کردند کسانی بودند که قصد داشتند دولت حفصیان وارث دولت شیعه موحدان که امپراطوری وسیع مغرب و اندلس و افریقاییه بود، در ساز و کار شیعی تاسیس شود اما قتل و حذف زنجره ای این افراد با کودتا و حمایت دولت ممالیک مصر بویژه تلاش بیبرس پادشاه مصر مانع از استمرار تشیع دولتی در تونس شد و تشیع تاکنون در تونس از صحنه قدرت کنار رفته است و در عصر ممالیک و حفصیان قدرت در دست علمای مذهب مالکی بود و در دوره عثمانی مذهب حنفی را تجربه کرد. آثار این دانشمندان دوره موحدین در اندلس که به تونس و مصر مهاجرت کردند ماندگار شد. پژوهش حاضر حاکی است با وجود حذف تشیع از اندلس و مغرب اما یاد اهل بیت در حافظه تاریخی ادبیات عرب با این آثار زنده است. و اندیشه این دانشمندان بخشی کالبدی از ادبیات و معارف کلاسیک اسلامی است.

واژه‌های کلیدی: ابن ابار، اهل بیت، تشیع، مغرب و اندلس، ابن منظور، ابن سبعین، ابن منظور

مقدمه تاریخی جغرافیایی، تمدنی پیدایش دولت حفصیان

آغاز قرن هفتم هجری در جهان اسلام با حوادث شگفتی در تاریخ اسلام و تشیع در شرق و غرب جهان اسلام مواجه شد. در شرق آن دولت ایلخانی حامی تشیع شکل گرفت و تمدن و فرهنگ نوینی از تشیع در عصر آنان شکل گرفت. ولی در غرب جهان اسلام با سقوط دولت شیعه موحدان دولت حفصیان بزرگترین جانشین آنها مانع از استمرار تشیع موحدین در منطقه شدند و دولت تسنن تاسیس کردند.

ریشه تاریخی و گستره کشوری حفصیان

این مقدمه برای محدوده جغرافیایی ریشه تاریخی دولت حفصیان با توجه به پراکندگی قدرت آنان لازم است. دول مغربی اندلسی مانند حفصیان دول چند پایتختی بودند. حفصیان جانشین موحدان در آفریقه سلسله ای طولانی با دو پایتخت که در ابتدا در زمان کوتاهی بر سراسر مغرب و اندلس حکومت کردند و بیعت همه جهان اسلام به جز ایران عصر ایلخانی را کسب کردند. اما حکومت آنان در کمتر از یک دهه به آفریقه به پایتختی تونس و بجایه در الجزایر که امروز بخشی کوچک از شمال آفریقا است محدود شد. تونس پایتخت حفصیان و بجایه در الجزایر شرقی پایتخت دوم آن ها بود در عصر حفصیان دور مستقلی از تمدن اسلامی شکل گرفت و در آن ابن سینا دوم پدید آمد و ابن خلدون از ثمرات نهاد آموزشی زیتونه عهد آن ها است. آن ها که بخش اعظم ثروت مادی و معنوی امپراطوری موحدین را به ارث بردند به شکوفایی سیاسی اقتصادی و نظامی رسیدند ولی نتوانستند از سقوط پایگاه های کلیدی اندلس جلوگیری کنند. مسئله پژوهش این است چرا آنها مانع ادامه امپراطوری موحدان بر اساس اندیشه مهدویت و ایده ثلوثی تشیع شدند. و فرضیه این است که دولت مصر و فشار صلیبی دول ثقیف و اراگون و دول صلیبی اروپا مانع از این امر شد و زمینه سقوط نهایی اندلس را فراهم ساخت. این مقاله با مستندات تاریخ این امر را روشن ساخته است.

رهیافتی بر علت پیدایش و تحول تمدنی حفصیان

این پژوهش رهیافت جامع، مقدمه کامل، تحلیل، تبیین رشد علوم و تمدن و پیدایش دور مستقلی از تمدن و فرهنگ اسلامی در آفریقه عهد حفصیان است. و بر اساس تحقیقات مولف از سال ۱۳۸۱ تا کنون در مورد ابعاد مختلف شخصیت شسای نظامی علمی و تمدنی حفصیان است. دولت حفصیان با شخصیت تمدنی بالا ظهور کرد. این شخصیت دارای علل و عوامل متعددی است. اولین مولفه توسعه دور مستقل تمدن اسلامی در آفریقه انتقال خلافت از بغداد به تونس در اثر سقوط بغداد بدست مغول است و دومین مولفه قدرت فروپاشی امپراطوری موحدان و انتقال بیشترین حد ثروت و قدرت سیاسی نظامی (از جمله ناوگان موحدین در مدیترانه تقریباً سهم دولت حفصیان شد) آن به آفریقه محل شکل گیری و لانه فرهنگ و تمدن اسلامی دوره حفصیان و محل بومی قبیله و خاندان حفصی است و سومین عامل مهم انتقال فرهنگ و تمدن اسلامی اندلسی و تجارب تمدن اسلامی در اندلس و حدود هفتاد هزار تن از دانشمندان و اصناف و علمای متبحر در رشته ها و صنوف و هنر مندان و رمعماران و تجار و شیوخ و متصوفه به آفریقه و شهرهای آن از جمله تونس است و عامل دیگر تاسیس شهر- دولت و پایتختی جدید در عالم اسلام بدست همین اندلسی های مهاجر در تونس محل پایتخت باستانی قرطاجنه - کارتاژ- است و عامل اب و هوای تونس که بهشت مهاجران بود و مهم اینکه نخستین پایتخت حفصیان چند پایتخت بود که به اروپا نزدیک تر شد و تسامح حفصیان در روابط با دولت مسیحی اراگون و قشتاله و روابط حسنه تقریباً با همه جهان اسلام و اروپا و برقراری

خط تجاری کشتیرانی با جمهوری های ایتالیا به طوری که در مکاتبات آن ها با اروپا آمده است. ایشان، آن ها را سلاطین حفصی خطاب می کردند (شاه تونس - رکس حفصی) و آن ها را برخی بنیانگذار حقوق بین الملل دریاها نامیده اند. و مهمترین علت، کسب مشروعیت آن ها از سوی مکه و امرای شرفای آن بود که نامه عهد برای خلیفه حفصیان فرستادند و تقریباً یکسال در منابر دول اسلامی به جز دولت ایلخانی ایران خطبه به نام خلیفه حفصیان خوانده می شد و دولت قدرتمند ممالیک مصر که مغول را متوقف ساخت اولین دولتی بود که آن ها را به رسمیت شناخت. این مجموعه عوامل شکل گیری دور مستقلی از تمدن و فرهنگ اسلامی در افریقه دوره حفصیان است. و انتخاب تونس به عنوان پایتخت هم کار درست این خاندان حفصی بود و هنوز حدود هشتصد سال است که تونس پایتخت و دولت شهر است و حدود چهارصد سال پایتخت حفصیان بود. بنابراین براینده این عوامل سیاسی اجتماعی و اقتصادی در تونس و افریقه بویژه بجایه و تونس موقعیتی فراهم ساخت تا تمدن اسلامی که در بغداد فروپاشیده و در مصر در جا می زد دوباره در افریقه شکل جدیدی را ارایه دهد به طور مثال در پزشکی ابن اندراس پزشک مخصوص المستنصر بالله به ابن سینای دوم مشهور شد. و تمدن افریقه عهد حفصیان مانند استین فرهنگ و تمدن اسلامی و شاخه فرعی آن نبود بلکه خود دوره ای مستقل و یک نمونه کامل فرهنگ و تمدن اسلامی بود که در افریقه بوجود آمد و تا حدود چهار صد سال پایید و عامل انتقال و پل انتقال تمدن و فرهنگ به اروپا از راه اسپانیا و پرتغال و ایتالیا شد. و رمایت این تمدن مغربی - اندلسی است که در سبک هنری افریقه عهد حفصیان متجلی است.

۱- مواد بحث در ادبیات مکتوب اهل بیت دوره حفصیان

این پژوهش گسترده و عمیق تاریخی نیاز مند مواد بسیاری از تاریخ ورود اسلام به غرب اسلامی تا عصر حفصیان است و این مراحل بوسیله مولف از فتوحات تا پایان قدرت اسلامی در غرب اسلامی به صورت کتاب و مقاله بررسی شده است. اما در خصوص بحث حاضر مواد نزدیک و لازم المراجعة مطالب زیر است. ماده اصلی کتاب به طور مفصل با ذکر مصادر و جزئیات در کتاب اهل بیت در متون دانشمندان اندلس بوسیله مولف در سال ۱۳۹۵ منتشر شده است. و در دو مقاله شبیه همین عنوان جهات متفاوتی از آن بررسی شده است و به زبان انگلیسی در ژرنال بین المللی نمایه شده است.

الف: ساز و کار تشیع و تسنن در غرب اسلامی - و شمال افریقا از دوره ولاه تا عصر حفصیان

انتقال قدرت امویان از شرق از شامات به غرب اسلامی که در واقع با پیکار ایرانیان و نیروی اهل بیت و سیاست دولت عباسی و استفاده از پتانسیل قدرت آل محمد صورت گرفت سرانجام منجر به تاسیس دولت امویان اندلس شد. این جریان در اندلس از آغاز با دشمنی و کینه توزی و حذف اهل بیت از جریان تفکر و سیاست شروع شد و در یکک دوره طولانی مدت این شکل از خورد با اهل بین ادامه داشت. این عصر از دوره ولاه اموی شروع شد و اوج قدرت نمایی آن عصر حفصیان است که باردیگر امویان قدرت را در افریقه و اندلس در اختیار گرفتند و اجازه ندادند تا حفصیان میراث عقیدتی موحیدین که تشیع بود را استمرار ببخشند عبدالواحد مراکشی تصریح می کند موحیدین تشیع خود را پنهان می کردند. - علت این پنهان سازی چنان که می شود تعیین کرد وضعیتی است که امویان پس از اس تقرار در اندلس حاکم ساختند که بسیار پیچیده تر از موقعیتی بود که امویان شرق تشیع را در آن محاصره می کردند و از پای در آوردند. مثلاً همان طور که معاویه لعن علی را در منابر شامات اجباری کرد در اندلس هم این عمل را امویان اعمال کردند. منابر تبلیغاتی امویان در قرطبه و دمشق رونق گرفت و امویان در همه ابعاد در حذف اهل بیت و تشیع از اندلس و مغرب کوشیدند. در دوره ولاه اموی با قتل پسر موسیبن نصیر قدرت فتوحات

را از دست جناح مخالف امویان خارج ساختند و موسی را عزل و در دمشق به قتل رساندند و جریان فتوحات در انحصار مطلق امویان قرار گرفت و در دوره والیان عباسی قبایل اموی گروه گروه وارد اندلس شدند و در مناطق اقتصادی و ایسند دار ساکن شدند و زمینه جمعیتی تتاسیس دولت اموی اندلس را فراهم ساختند. نیروهای تشیع در مناطق پست و بد ابو هوا ساکن شدند ویا از ورود و مهاجرت ان ها به اندلس جلوگیری شد(روند تقسیم قدرت بین تشیع و تسنن در غرب اسلامی با ذکر جرئیات با بیان تفصیلی در کتب فرهنگ سیاست تشیع در مغرب و اندلس در ۱۳۹۵ منتشر شده است و و طبع جدید و تحریر دیگر ان در کتاب تاریخ تشیع در غرب اسلامی ۱۴۰۱ آمده است.

ب: مصر تشیع و غرب اسلامی

امویان از زمانی که بوسیله معاویه سیاست مصری عبی ع خلیفه چهارم را درهم ئ شکستند. تغییر پایتخت نخستین خلافت اسلامی از حجاز به کوفه نخستین اقدام استراتژیک که جریان های سیاسی اسلامی را از این یکدیگر را در زادگاه اسلام مکه و مدینه ،خفه کنند نجات داد و نزاع ان ها را به بیرون از مرزهای دارالخلافه برد و پتانسیل نبرد داخلی حجاز را در خدمت استمرار ر فتوحات اسلامی در بیرون مرزها قرار داد . با این حال امویان با تصرف مصر با ترور مادی و امنیتی و شخصیتی فرمانداران علی در مصر سیاست ممصری علی ع را متوقف ساختند . او می توانست از مصر سیاست های خلافت را در سراسر غرب اسلامی اعمال کند اما امویان با غارت دست اوردهای سیاسی علی در جزیره ومصر ، قدرت در سراسر غرب اسلامی را در انحصار گرفتند و با غنائم انبوه فتوحات مغرب و اندلس زمینه اقتصادی تاسیس دولت امویان اندلس را فراهم ساختند(روند تقسیم قدرت بین تشیع و تسنن و غارتگری حزب اموی در برابر سیاست حضرت علی ع در مصر در کتاب مطالعه تحلیلی تاریخ مصر شام جزیره مولف ۱۳۹۷ آمده است ..

ج - تشیع پنهان موحدین - ممانعت از استمرار تشیع در تونس بوسیله ممالیک مصر:

از مواد اصلی بحث توجه به ریشه های تشیع موحدان است . تشیع دولت موحدین پیروان ابن تومرت که از اولاد امام حسن ع بود بوسیله المعجب تصریح شده است و نشانه های دال بران در عقاید ترکیبی ابن تومرت که ارکان ان از کلام امامیه است و اصول فقه شیعه امامیه ابن رشد ، در کتاب بدایه المجتهد ، مشخص است و در طراز موحدین از جمله در مسکوکات ، ان هاد بوضوح روشن است .،ریشه های تشیع حفصیان، دیده می شود.ان ها سکه به نام مهدی و با شاعر اصلی موحدین یعنی مهدویت ضرب کردند که نشان تشیع وارث دولت شیعه موحدان است که انتظار میرفت بر مبنای اقتضاءات تشیع تاسیس شود، اما نشد. به این نکته باید توجه کرد که بنیانگذار حفصیان عبد الواحد دولت را این شعار شیعی آغاز کرد که " انتظار الفرغ من افضل العبادات " .

حفصیان میراث دار واقعی موحدین بودند، زیرا جمعیت مسلمان آندلس و مردم و علمای شیعی پس از سقوط موحدین به تونس و سایر شهر های افریقیه مهاجرت کردند و دولت حفصیان بر پایه مهاجران اندلسی شکل گرفت، و در آغاز دولت حفصیان قدرت سیاسی خود بر اندلس بویژه بر اشبیلیه را حفظ کردند و قدرت های آن جا با حفصیان بیعت کردند. پس از سقوط موحدین، تونس پایتخت دولت حفصی بدنبال مهاجرت اندلسیان شکل گرفت؛ دوره حفصی دوره در محاق قرار گرفتن و افول تشیع در افریقیه زادگاه سنتی تشیع در غرب اسلامی است، همچنان در طراز و سکه های نخستین حاکمان حفصی آثاری از تشیع به چشم می خورد در سکه ابوزکریا بنیانگذار دولت حفصی صلی علی محمد و آله وجود دارد. ، «المهدی امام القائم

بامرالله» و از مهمترین نشانه های حضور تشیع در عهد حفصی این که در پایتخت آن ها تونس تصمیم های مهمی در خصوص آینده تشیع در افریقه و جلوگیری از ظهور مجدد آن در افریقه و مغرب صورت گرفت، زیرا در این شهر بزرگانی از علمای تشیع گرد آمدند؛ ابن عصفور، ابن منظور و ابن سبعین و ابن سعید مغربی و ابن آبار شاخص این گروه هستند که در آثار متعددی که از آن ها به جا مانده، پاره ای از میراث مکتوب تشیع آمده است. آثار این افراد جزو میراث کلاسیک ادبیات و معارف عربی و اسلامی در غرب اسلامی است (عبدالواحد مراکشی مورخ رسمی و مقرب موحدان گزارش هایی اشکار در مورد تشیع موحدین دارد).

د: روند ثابتی که باعث سقوط اندلس شد

سقوط اندلس دست آورد سیاسی تمدنی اسلام همچنان مورد بحث و تحقیق است. مورخ شیعه سقوط اندلس را در ادبیات اندلسی معاصر سقوط تبیین و ریشه یابی کرده است. .. مورخی اسپانیایی شیعه که هنگام سقوط بزرگترین پایگاه قدرت اسلامی در شرق اندلس را درک کرده است و آن را در قصیده بلندی به نام قصیده اندلسیه وصف کرده است و با زبان قصیده که زبان رسانه جمعی قرون وسطی است دول مسلمان بویژه پادشاهی حفصیان را برای نجات اندلس از سقوط با جلوگیری از سقوط بلنسیه فراخوانده است. " یا ...ادرك بخیلك خیل الله اندلسا " . بلنسیه (اکنون شهر والنسیا) در شرق اسپانیا که مرکز تجمع فرهنگی و اقتصادی و جمعیتی مسلمانان هم بود و صاحب مدرسه ادب عرب در اندلس است. این شهر در معرض سقوط قرار گرفت و ساکنان آن به تونس مهاجرت کردند و از جمله ابن ابار که به دربار حفصیان پیوست و کاتب مخصوص المستنصر بالله نخستین خلیفه حفصیان و از مقربان دربار شد. این مورخ شیعه در نامه ای که موجود است سقوط اندلس را معلول مستقیم حذف تشیع از اندلس دانسته است. که در مقاله عنوان مقاله: حذف تشیع، علت اصلی سقوط اندلس در نظریه ابن ابار و جامعه شناسی دیدگاه ابن خلدون در فروپاشی امویان اندلس منتشر شده است.

۲- ادبیات عرب در غرب اسلامی ادب اهل بیت، مرثیه حسین

اصل مقاله در این معنا است که نشان دهد اهل بیت در آینه ادب اندلسی همچنان می درخشند و موثرند. انعکاس اخبار تشیع در غرب اسلامی از نکات جالب توجه ادبیات عرب در اندلس است. حجم قابل توجه از مرثیه مدح و شرح حوادث و وقایع تشیع و شماری از حکم و کلمات حضرت علی ع را محدثان اندلسی استخراج و حفظ کرده اند. این منابع ادبیات مکتوب اهل بیت در این پژوهش مورد بررسی است (مواد اصلی این موارد در کتاب فرهنگ و تمدن اسلامی در افریقه عهد حفصیا ۱۳۳۸۴ هست):

۱۱-۲- بن ابار در ادبیات اهل بیت دوره حفصیان

اهل بیت و آثار مکتوب شیعی در آثار ابن آبار (۶۵۸)، در حقیقت نوعی انتقام و ثار خواهی ادبی این دانشمند شیعه ابن ابار است. ابن ابار مهاجر اندلسی است که نقش اداری بالایی در تأسیس دولت حفصیان ایفا کرد. او که بخشی از عمر خود را در اندلس گذراند، در صدر دانشمندان اندلسی که در آثار سیاسی و تاریخی خود میراث اهل بیت را حفظ کردند، از ابن آبار بلنسی اندلسی باید یاد نمود که به عالی ترین مقام در دولت حفصی دست یافت و تلاش های بسیاری را برای نجات اندلس بوسیله قدرت سیاسی نظامی و اقتصادی دولت حفصی انجام داد. سرنوشت مشترک این افراد از نکات قابل توجهی است که در

تاریخ مغرب تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است. قاضی نباهی مالقی به اتهام زندقه در غرناطه و قتل ابن خطیب به همین اتهام، قتل ادیب بزرگ ابن عصفور، فرار محی الدین عربی و ابن سبعین و ابن منظور از اندلس و آواره شدن آن ها بین تونس، غرناطه و مصر و قتل ابن آبار در تونس سلسله ای پیوسته از قتل ها و تعقیب و آزار و شکنجه علمای تشیع بود که وضعیت سیاسی قدرت در مغرب و اندلس بنابر مصالح تسنن ایجاب می کرد. ابن آبار اندلسی مهاجر مقرب دولت حفصی در نوشته های خود بسیاری از آثار تشیع را حفظ نموده است. او در کتاب، الحلة السیراء چند حدیث از حضرت علی را استخراج نموده است. استخراج احادیث شیعی در بسیاری از آثار اندلسی نزد معدودی از مورخان رایج بوده است.

۲-۲- مجموعه احادیث شیعه و استخراج آن از المعجم صدفی

از جمله آثار ابن آبار کتاب «المعجم فی اصحاب القاضی امام ابی علی الصدفی» است. محدثین متشیع اندلسی که در عصر مرابطین بویژه اواخر مرابطین در شهرهای مختلف اندلس و برخی شهرهای مغرب مانند فاس بوده اند را معرفی نموده است و در ضمن اشاراتی به برخی تحرکات علیه مرابطین و زمینه های قیام موحدین دارد؛ این کتاب ابن آبار را می توان از جمله مجموعه های حدیثی شیعه حساب آورد. زیرا ابن آبار از این افراد حدود چهل حدیث منسوب به پیامبر از طریق ابی علی صدفی نقل کرده است؛ این افراد احادیث مزبور را از صدفی عالم بزرگ متشیع که اصحاب او در اندلس و مغرب پراکنده بودند، در اندلس سماع کرده اند و یا به خط او قرائت و نقل نموده اند وجه اهمیت این احادیث شیعی سماع آن در شهرهای مختلف اندلس است. ناب ترین مفاهیم سیاسی شیعه امامی در این مجموع احادیث کتاب ابن آبار در معرفی مقام و شخصیت و امامت حضرت علی و جایگاه او نسبت به پیامبر و توصیه های اساسی پیامبر در خصوص اهل بیت و امامت آمده است، آنچه جالب توجه است وجود رواه مشهور و صحابه معتبر پیامبر مانند ابی ذر در طریق این روایات است؛ که متعصب بر تشیع و ولایت حضرت علی و از مخالفان سرسخت امویان بوده اند، استخراج حدیث غدیر خم، حدیث ثقلین، حدیث ذوالفقار و حدیث رأس الحسین و حدیث اعتبار ایمان به ولایت و ذکر حدیثی از طریق امام رضا؛ کتاب المعجم را در صدر آثار ماندگار شیعه در غرب اسلامی قرار داده است. از سویی نوع عبارات و کیفیت نقل این احادیث از حیث ذکر شهرهای اندلس و جوامع و مراکز عبادی و علمی آن جا و زمان نقل حدیث و توجه شهروندان اندلسی ناقلان این احادیث بر اهمیت این مجموعه بسیار افزوده است.

۲-۳- آثار مکتوب علمای متشیع در غرب اسلامی

ابن سبعین، ابن منظور، محی الدین عربی، ابن الحسن شاذلی و ابن عصفور، ابن سعید؛ شش تن از بزرگان علوم و معارف شیعی که در شهرهای اندلس دنیا آمدند و تحصیلات خود را در اندلس گذرانده اند از وجوه مشترک آن ها این که همزمان با سقوط شهرهای اندلس در اواخر موحدین مجبور به مهاجرت به تونس پایتخت دولت حفصی شدند؛ و مدتی در تونس و یا سایر شهرهای افریقیه به تدریس و تحقیق و تألیف پرداختند این افراد در آثار خود بخش قابل توجهی از آثار تشیع را تضمین کرده اند. آن ها در عصری می زیستند که تشیع مجبور به اختفاء بود. کما اینکه مورخ موحدین در یک متن کلاسیک (المعجب) ادعا کرده است. با این وصف تشیع این افراد تا کنون در بوته رد و قبول و نقد محققان است و مولف از آن ها با عنوان متشیع یاد کرده است و لکن آن ها را در ردیف ابن آبار که از ادبای دوره موحدان در اندلس بود، آورده است.

الف: رد یابی تشیع ابن منظور در لسان العرب میراث لغوی جهان

لغوی مشهور صاحب لسان العرب پس از خروج از اشبیلیه به تونس رفت اما؛ از آن جا به طرابلس گریخت و طرابلس را به قصد مصر ترک کرد. بخش بزرگی از کلمات قصار و حکم و حکایات حضرت علی ع را ابن منظور در مجموعه لغوی لسان العرب آورده است، این آثار در کتابی بوسیله یکی از محققین معاصر گرد آمده است.

ب: آثار مکتوب اهل بیت در آثار ابن سبعین اندلسی

چهره جهانی ابن فیلسوف بر کسی پوشیده نیست خصوصاً در پرسش های سیسیلی که مورد توجه امپراطور المان فردریک دوم قرار گرفت. این پژوهش نشان می دهد که او واقف به مقام اهل بیت و مومن به آن ها بوده است و همه تلاش خود را برای تاسیس دولت اهل بیتی در خصوص حفصیان انجام داده است و مورد خشم بیبرس بوده است. و با توطئه او شهید شده است.

ب-۱- اختفای تشیع ابن سبعین

ابن سبعین از شرفای (مدخل شرفا، ۱۳۹۸) اندلس متولد شهر مرسیه اندلس به سال (۶۱۳ هـ/ ۱۲۱۶ م) او را می توان در صدر عرفا و متصوفه اندلس قرار داد که مجبور شد تشیع خود را در غالب تصوف و آن هم تصوف رمزی پنهان کند. محمد بن عبدالحق نام رمزی، [ابن داره] و [ابن سبعین بر خود نهاد و به خاطر مواقف سیاسی خود بر ضد تسنن حفصی مجبور به ترک تونس و فرار به مصر و سپس اقامت در مکه در پناه شرفای مکه گردید؛ در مکه نیز از ظلم امیر سنی مدینه در امان نبود و سرانجام در مکه به سال ۶۶۹ هـ از دنیا رفت. در آثار او به طور رمزی ارادت و اعتقاد او به خاندان اهل بیت و تشیع معنوی او آمده است. در رساله بدالعارف در بیان اهمیت و چگونگی صلوات و مطالب قابل توجهی آورده است؛ متن صلوات ابن سبعین: اللهم صل علی محمد کما صلت علی ابراهیم انک حمید مجید اللهم بارک علی محمد و آل محمد کما بارکت علی آل ابراهیم... صلوات او مانند صلوات شیعه امامیه است. رؤس اعتقادات او حاکی از تشیع مذهبی او است؛ او در خصوص توبه آورده است؛ اقوالی معتدل مانند عقاید شیعه امامیه در توبه به عقیده او مذهب درست در توبه جمع بین مذهب جبرو اعتزال است. و آن را نظر واقعی در خصوص توبه دانسته است (تصوف عرفان و مکتب تصوف فلسفی او در مقاله تحولات فلسفی کلامی عهد حفصیان آمده است).

ب-۲- تکفیر ابن سبعین در اندلس و مغرب و مصر و شام، دولت ممالیک در تعقیب ابن سبعین

ابن سبعین با موج بزرگی از تکفیر و تمایل به تشیع در سراسر غرب اسلامی و مصر مواجه گردید. فقهای اندلس، تونس و مصر او را خارج از اسلام و کافر معرفی کردند. با تحقیق در چند رساله به جامانده از ابن سبعین و قراین و شواهد اوضاع سیاسی اجتماعی می توان به حقیقت اندیشه ابن سبعین بدور از جنجال فقهای دولتی عصر او پی برد. در این راستا چند تحقیق ارزشمند وجود دارد که در صدر آن ها باید از رساله دکتری تفتازانی یاد کرد که قضاوت های فقهای سنی عصر ابن سبعین را نقد کرده و در آن تردید کرده است و آن را مطرود دانسته است. دکتر ابوالوفاء الغنیمی التفتازانی در رساله دکتری خود به تحقیق در خصوص حقیقت تصوف، فلسفه و فلسفه متصوفانه ابن سبعین پرداخته است و در ضمن ماهیت تکفیر و تحقیر و حملات فقهای بزرگ اهل سنت بر علیه ابن سبعین را بی پایه و اساس و به دور از انصاف دانسته است و آن را فقط نوعی

تشنیع و تحقیر و از روی حسد و کینه و تعصب مذهبی در جهت مشوه ساختن چهره واقعی ابن سبعین معرفی نموده است. ادعای دشمنان او در بی قیدی ابن سبعین به شریعت را رد کرده است. از جمله صفاتی که به موجب آن ابن سبعین، و سایر متصوفه اندلس هم اندیشه ابن سبعین در شهرهای اندلس مانند شودی، ششتی، بونی، ابن اُحلی، ابن عربی تکفیر شدند؛ اعتقاد به اسقاط تکلیف و جدایی از قوانین شریعت بود. از جمله دلایل عمده و به عبارتی، دلیل اصلی تکفیر ابن سبعین و جریان اندیشه او در اندلس و مغرب اعتقاداتی است که جزو اصول عرفان شیعی است؛ یعنی وحدت مطلقه وجود است. ظواهری از تشیع در آثار ابن سبعین که اندکی از آن موجود است، وجود دارد، که محققان منصفی چون تفتازانی به آسانی آن را دلیل بر گرایش او به تشیع معرفی کرده اند. از آثار و اندیشه ابن سبعین علت و زمینه اساسی تشیع معنوی مولانا است؛ بطوریکه می دانیم از نقاط مهم گسترش فرقه مولویه؛ مناطق اباضی نشین طرابلس الغرب است که با ریشه های فعالیت های معنوی تشیع آشنا بوده اند. رگه های بسیاری از آثار و کلمات و مفاهیم شیعی رسایل اخوان الصفا در نوشته های ابن سبعین تضمین شده است و او در بسیاری از آراء فنی مانند مباحث خاصی از منطق ارسطو با اخوان الصفاء متفق است. بنابر این بدون تردید می توان ابن سبعین را در صدر شیعیان معنوی در اندلس قرار داد. زیرا تشیع ابن سبعین در موارد بسیاری تشیع مذهبی رمزی لفظی است و در عین حال تکفیر کافه علمای اهل سنت مصر مغرب در عصر قدرت تسنن و اوج درگیری تشیع و تسنن در شرق و غرب جهان اسلام برای اثبات تشیع سیاسی او کفایت می کند؛ زیرا ابن سبعین وارد این جریان عظیم سیاسی شد و برای ارایه نوعی خلافت اسلامی متمایل به تشیع که مصالح تشیع را در تونس تأمین کند تلاش کرد.

ب-۳- تلاش ابن سبعین در اعلام تشیع حفصیان هم زمان با انتقال خلافت از بغداد به تونس

ابن سبعین بزرگترین تلاش سیاسی خود را برای رنگ تشیع دادن به خلافت نوپای حفصی اندکی پس از سقوط مرکز سنتی خلافت اسلامی در بغداد و انتقال خلافت از بغداد به تونس انجام داد. او کوشید از شرفای مکه برای خلیفه دوم حفصی المستنصر بالله بیعت بگیرد در نامه بیعت مکه او تلاش کرده است، مستنصر را با نسب علوی معرفی کند و در صدد ایجاد ساز و کار مهدویت برای مستنصر بوده است و از او به عنوان مهدی بشر یاد نموده است. فقط تلاش سیاسی او در خصوص نامه مکه و ارتباط آن با فعالیت های سیاسی همفکران او در تونس برای خلافت مستنصر بالله برای مغضوب واقع شدن او دستگاه قدرت تسنن مصر، اندلس و مغرب کفایت می نمود. لذا او به شدت مورد خشم و تنفر و تکفیر بیبرس پادشاه ممالیک که در صدد انتقال خلافت سنی از بغداد به قاهره و استمرار تسنن در قاهره بود، واقع شد؛ فقهای مصر نیز به پیروی از ملوک قدرتمند ممالیک که توسعه سلطه طلبی مغول را متوقف ساخته بودند؛ امواجی از فتاوی زندقه و تکفیر را متوجه ابن سبعین ساختند و استمرار خلافت سنی با نسب علوی هاشمی بوسیله مستنصر بالله حفصی منتفی گردید و خلافت کمتر از یکسال در تونس دوام نیاورد و به قاهره رفت و آن جا را مرکز استمرار قدرت سیاسی تسنن ساخت. بدینسان جایگاه ابن سبعین در نزاع تشیع و تسنن کاملاً محرز است، او از دوسو از داخل و خارج تونس مورد هجوم قرار گرفت. تلاش وی در آغاز تأسیس خلافت حفصی برای معرفی خلافت دومین امیر حفصی ابوعبدالله مستنصر در چارچوب مسئله مهدویت از نکات اساسی و حاکی از گرایش شیعی او در امور سیاسی است؛ ابن خلدون به این حقیقت در گزارش خود از عملکرد سیاسی ابن سبعین اشاره نموده است. او در نقد اعتقاد به مهدی؛ اعتقاد به ظهور مهدی از نسل حضرت فاطمه و اهل بیت در مغرب را از عقاید اساسی ابن سبعین دانسته است و او را از استوانه های اصلی رواج این اعتقاد در غرب اسلامی معرفی کرده است.

ب-۴- مهار تشیع ابن سبعین بوسیله بیبرس مملوک

در نهایت در خصوص تشیع ابن سبعین باید اظهار داشت که: احترام و تجلیل اهل بیت و دستور به پیروی از آن‌ها در آثار ابن سبعین از دلایل عمده تشیع ابن سبعین است. تفتازانی علت فرار او به مکه را به دو دلیل (مذهبی و سیاسی) دانسته است؛ هجوم فقهاء علیه او دلیل سیاسی و اعتقادات شیعی ابن سبعین دلیل مذهبی است. او در ایام حیاتش متهم به تشیع و پیروی از اهل بیت و تعصب نسبت به آن‌ها بوده است، لذا وجود او در اندلس، مغرب و مصر، خطرناک بود لذا به شریف مکه ابونمی، که مردی فاطمی بود پناه برد و خواستار حمایت او شد و در مکه تشیع خود را نزد حاکم مکه ظاهر ساخت و موجبات کینه و عداوت سلطان بیبرس مملوک را برانگیخت و لذا پسر ابن سبعین را به خاطر اعتقادات شیعی ابن سبعین و جملاتی از ابن سبعین مشعر بر تشیع که بدست بیبرس رسیده بوده به زندان افکند و به مکه رفت و برای دستگیری ابن سبعین همه تلاش خود را به کار بست. زیرا مکه کانون تبلیغات ابن سبعین شد؛ جلسات درس ابن سبعین در مکه محل حضور شاگردان او مانند ششتري و صفی الدین هندی از علاقمندان به فلسفه و تصوف ابن سبعین که متمایل به تشیع بودند؛ شد.

ب-۵- ابن سبعین و مجموعه رسائل اخوان الصفا

رسائل اخوان الصفا بوسیله گروهی از شیعیان در شرق جهان اسلام تدوین شد اما، بوسیله شخصیت‌هایی مانند گرمانی امویان اندلس در عصر عبدالرحمن سوم ناصر در اندلس بطور سری در محافل علمی آن منتشر شد، شخصیت‌های بزرگ عرفان و فلسفه بر اساس اندیشه‌های اخوان الصفا پرورش یافتند. در صدر این شخصیت‌ها باید از ابن سبعین یاد کرد و او را باید مروج و حافظ و استمرار بخش اندیشه‌های شیعی اخوان الصفا در اندلس دانست او در آثار خود تا حد بسیاری متأثر از آثار اخوان الصفا است.

ج- اهل بیت در آثار محی الدین عربی

این عارف شیعه امامیه که نزد متصوفه و عرفا به شیخ اکبر و پیشوای تصوف کلاسیک اسلامی معروف است. هم چنان مورد نزاع محققان در مذهب او است. با این حال او بخشی از معارف اهل بیت را در اندلس و مغرب و مصر منعکس کرده است.

ج-۱- نزاع مصادر شرقی و غربی در تشیع محی الدین عربی حاتمی فاطمی

این شخصیت شیعی معاصر ابن سبعین جزو مهاجرانی است که مرسیه اندلس را به قصد بجایه و سپس تونس ترک کرد، پس از مدت کوتاهی اقامت در تونس به مصر و سپس شام رفت. تشیع معنوی محی الدین عربی در بسیاری از آثار او قابل پیگیری است و بدین جهت تشیع محی الدین عربی همواره مورد نزاع علماء و مورخان بزرگ بوده است؛ در کتاب «محی الدین عربی» از محقق معاصر جهانگیری آراء شماری از دانشمندان سنی و شیعی جهان اسلام از عصر محی الدین تاکنون که مواضع کاملاً متفاوت در خصوص تشیع و تسنن او دارند، آمده است. مسئله ولایت حضرت مهدی است زیرا تصویری که ابن عربی از شخصیت امام زمان ارایه نموده است به گفته برخی محققان گذشته و معاصر مطابق با عرفان شیعه امامیه در مورد حضرت حجة بن الحسن است و بازگشت به مفاد روایات شیعی در مورد ایشان دارد این دیدگاه محی الدین عربی همواره مورد انتقاد بسیار تند مورخان و متکلمان و فقه‌های مغربی از جمله ابن خلدون و سلاوی مورخ بوده است؛ ابن خلدون در مقدمه و چند قرن بعد سلاوی در «الاستقصا فی تاریخ المغرب الاقصی» محی الدین عربی را منشاء و بانی طرح مسئله اعتقاد به مهدی در غرب

اسلامی معرفی نموده است، به عقیده ابن خلدون و سلاوی و همفکران مغربی آن ها این اعتقاد بالقوه همواره منشاء قیام و حرکت و فتنه و آشوب در مغرب بوده است. در صدر دانشمندان شیعه، که قائل به تشیع ابن عربی است باید از شیخ بهایی، قاضی نورالله شوشتری، شهید ثالث و بسیاری از معاصران یاد کرد. به عقیده شوشتری «شیخ محی الدین عربی در اخفای محبت آدم اولیا علی مرتضی معذور است زیرا که مملکت جای متعصبان بوده و شیخ را دشمنان بسیار بودند که قصد قتل وی را داشتند؛ و این زمینه تاریخی چنانکه ملاحظه شد، در سراسر کتاب حاضر تبیین شده است.

ج-۲- اهل بیت در آثار ابن عربی

آثار ابن عربی مقام اهل بیت جایگاه ویژه ای دارد و او در موارد متعدد به آن پرداخته است. از جمله محی الدین در کتاب الاسری الی مقام الاسری بر واژه وصی و مقام حضرت علی ع بر پایه حدیث وصایت تاکید کرده است و حدیث وصایت را روایت کرده است. و سایر مقامات حضرت علی ع را بر پایه ذکر احادیث متواتر در ولایت ایشان ذکر نموده است. مقامات خاص فاطمه زهرا از جمله عصمت، به طوری که در عرفان شیعه دوازده امامی آمده است، در این کتاب در بیان محی الدین آمده است.

ج-۳- صلوات نگاری در مغرب و اندلس- صلوات چهارده معصوم محی الدین عربی

با شکوه ترین صلوات نگاری که همزمان در شرق و غرب جهان اسلام انجام گرفت بوسیله محی الدین عربی صورت گرفت. حسن ختام کتاب به صلوات چهارده معصوم از محی الدین عربی اندلسی مغربی است، زیرا ذکر صلوات که روح و رکن اساسی اعتقادات شیعه امامیه است، همچنان محور و باطن حقیقی تصوف اندلسی و مغربی و هرگونه حرکت معنوی اسلامی در غرب اسلامی است. نسخ خطی متعددی از آن در دنیا وجود دارد. و در دوره معاصر بر اساس نسخه ترکیه بوسیله عبدالفتاح منتشر شده است. و شامل چندین صیغه صلوات است. ۱- صلوات الفیضیه ۲- الصلوات الاکبریه ۳- صلاه فواتح الحقیقیه ۴- صلاه الفتح الازلی ۵- الصلوات الذاتیه ۶- صلوات مبارکه ۷- الصلوات الناریه ۷- و... این مجموعه با اللهم صل علی سیدنا محمد و سپس با انواع توصیف عرفانی از شخصیت پیامبر است.

د- اهل بیت در آثار ابوالحسن شاذلی

از جمله شخصیت های متشیع غرب اسلامی ابوالحسن شاذلی (د ۶۵۶ هـ) از شرفای افریقیه است؛ که موج گسترده از معنویت ایجاد کرد؛ او عقاید خود را در مجموعه ای از احزاب که به صورت دعا است، آورده است در احزاب او صلوات به شکل صلوات امامیه آمده است.

نتیجه و دست آورد : ماندگاری ادبیات شیعه

به نظر می رسد که تابش ذاتی نور اهل بیت در دیجورترین برهه تاریخ تشیع که امویان آن را محومی کردند آن ها امویان از دوره ولاه به تدریج سیاست اصلی خود را حذف تشیع از اندلس قرار دادند ، اما در پایان یک دوره از توسعه ادبیات و معارف اسلامی در اندلس از حکومت ولاه تا سلطنت حفشیان معارزف اهل بیت در عهد حفصیان بوسیله جمعی از سرامدان و خدایان ادبا و عرفا و متصوفه و مشاهیر اندلس ارایه شده است و در صدر ادبیات کلاسیک قرار گرفته است.

منابع:

- ۱- کتاب اهل بیت در متون اسلامی دانشمندان اندلس، شهیدی پاک، محمد رضا، انتشارات علویون، ۱۳۹۵، قم.
- ۲- مقاله "اهل بیت در آثار دانشمندان آندلس"، شهیدی پاک، محمد رضا، مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی اردیبهشت ۱۳۹۸، سال دوم - شماره ۱۲ (۷) صفحه - از ۶۱ تا ۶۷
- ۳-Mohammadreza Shahidipak, Soltan morad, Mahaki, Study of Shiite history in Andalusia based on the book of Shiite history in Spain and Ahla Bayt in the Islamic texts of Andalos of Dr Shahidi Pak", NATIONAL ACADEMY OF MANAGERIAL STAFF OF CULTURE AND ARTSHERALD, 6, November, 2017.
- ۴- تنقیح مناط کتاب تاریخ تشیع درغرب اسلامی پس از شانزده سال، جامعه شناسی سیاسی دولت، شهیدی پاک، دکتر محمد رضا؛ دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی مرداد ۱۴۰۱، سال پنجم - شماره ۵۱ (۱۰) صفحه - از ۲۱۱ تا ۲۲۰
- ۵- دولت حفصیان، شهیدی پاک محمد رضا، سرای کتاب، قم، ۱۳۹۷ ص ۱۴.
- ۶- رهیافتی بر رشد علوم و تمدن و فرهنگ اسلامی در افریقه عهد حفصیان شهیدی پاک، دکتر محمد رضا؛ دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی «فروردین ۱۴۰۲، سال ششم - شماره ۵۹ (۷) صفحه - از ۱ تا ۷
- ۷- تصوف فلسفی از محی الدین عربی تا عطار در شرق و غرب جهان اسلام در قرون وسطی؛ توسعه عرفان در سلسله موحدین و حفصیان، شهیدی پاک، محمد رضا؛ دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی «آذر ۱۳۹۹، سال سوم - شماره ۳۱ (۹) صفحه - از ۱ تا ۹.
- ۸- آسیب شناسی و نظریه پردازی اهل بیت درغرب اسلامی (مغرب اندلس افریقه) و ناپایداری تشیع از ابن حزم تا ابن ابار
- شهیدی پاک، محمد رضا؛ مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی «پاییز ۱۳۹۹ - شماره ۳۱ (۱۲) صفحه - از ۲۵۱ تا ۲۶۲
- ۹- فرهنگ و تمدن اسلامی در اشیانه افریقه بربر قرون وسطی عهد حفصیان خصوص تاریخ تطورات کلاسیک تصوف، شهیدی پاک، محمد رضا؛ دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی فروردین ۱۴۰۲، سال ششم - شماره ۵۹ (۱۱) صفحه - از ۸۲
- ۱۰- جلوه های فرهنگ و تمدن اسلامی در عهد حکومت و دولت حفصیان، شهیدی پاک محمد رضا، چهارمین کنفرانس بین المللی علوم و مهندسی، ۱۳۹۵.
- ۱۱- تحولات فلسفی کلامی عهد حفصیان، شهیدی پاک محمد رضا، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ تمدن اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، ش ۱، ج ۲، ۱۳۸۴.
- ۱۲- شرفا- مدخل شرفا، شهیدی پاک محمد رضا، دانشنامه جهان اسلام، ش ۱۴، ۱۳۹۸.
- ۱۳- فرهنگ و تمدن اسلامی در افریقه عهد حفصیان، شهیدی پاک محمد رضا، ۱۳۸۴، واحد علو و تحقیقات دانشگاه آزاد، ۱۳۹۵، انتشارات علویون، قم.

- ۱۵- تاریخ تشیع در غرب اسلامی، شهیدی پاک محمد رضا ، بوستان کتاب ، ۱۴۰۲.
- ۱۶- مطالعه تحلیلی تاریخ مصر و شام و جزیره، شهیدی پاک محمد رضا ، سرای کتاب ، قم ، ۱۳۹۷.
- ۱۷- حذف تشیع، علت اصلی سقوط آندلس در نظریه ابن ابار و جامعه شناسی دیدگاه ابن خلدون در فروپاشی امویان آندلس ، شهیدی پاک، محمد رضا ، مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی تابستان ۱۳۹۷ - شماره ۱۴ ۱۱) صفحه - از ۱۳۵ تا ۱۴۵.
- ۱۸- المعجب فی تلخیص اخبار المغرب مراکشی عبد الواحد، ترجمه و تحقیق شهیدی پاک محمد رضا نشر دفتر همکاری حوزه و دانشگاه ، قم ، ۱۳۸۹.
- ۱۹- مدخل تاریخ غرب اسلامی شهیدی پاک محمد رضا انتشارات سرای کتاب قم ۱۳۹۷
- ۲۰- تاریخ تحلیلی مغرب شهیدی پاک محمد رضا ، جامعه المصطفی العالمیه ، قم ۱۳۹۸.

The written works of Ahl al-Bayt during the Hafsian period, the fate of Shiism in Africa following the serial murder of Andalusian Shia scholars

Dr. Mohammad Reza Shahidi Pak

Assistant Professor, Central Tehran Islamic Azad University

The fate of Shiism in the Islamic West is tied to the written works of the Ahl al-Bayt, because the scholars who created these works were the ones who intended to establish the Hafsian government, the heir to the Shia Mohedan government, which was a vast empire in the Maghreb, Andalusia, and Africa, in the Shiite system, but the murder and The serial removal of these people with the coup d'état and the support of the Mamluk government of Egypt, especially the efforts of the King of Egypt, Baibars, prevented the continuation of state Shi'ism in Tunisia, and Shi'ism has withdrawn from the power scene in Tunisia, and in the Mamluk and Hafsian era, the power was in the hands of the Maliki religious scholars, and The Ottoman period experienced the Hanafi religion. The works of these scientists of the Muhdain period in Andalusia, who migrated to Tunisia an The written works of Ahl al-Bayt during the Hafsian period, the fate of Shiism in Africa following the serial murder of Andalusian Shia scholars The current research indicates that despite the removal of Shiism from Andalusia and the Maghreb, the memory of Ahl al-Bayt is alive in the historical memory of Arab literature with these works. The thought of these scholars is a physical part of classical Islamic literature and knowledge..

Key word:

Ibn Abar, Ahl al-Bayt, Shia, Maghreb and Andalusia, Ibn Manzoor, Ibn Saba'in, Ibn Manzoord Egypt,

ر. مؤلفات أهل البيت المكتوبة في العهد الحفصي ، مصير الشيعة في إفريقيا بعد سلسلة اغتيال علماء الشيعة الأندلسيين

د.محمد رضا شهیدی باک

أستاذ مساعد بجامعة تحية آزاد الإسلامية تهران

مصير التشيع في الغرب الإسلامي مرتبط بالأعمال المكتوبة لأهل البيت ، لأن العلماء الذين ابتكروا هذه الأعمال هم الذين أرادوا إقامة الحكومة الحفصية ، وريثه حكومة شيعي المهيدان ، إمبراطورية شاسعة في المغرب العربي والأندلس وإفريقيا ، في النظام الشيعي ، لكن القتل والتطهير المتسلسل لهؤلاء الأشخاص بانقلاب ودعم الحكومة المملوكية لمصر ، وخاصة جهود ملك مصر. بيبرس ، حالت دون استمرار تشيع الدولة في تونس ، وانسحب التشيع من ساحة السلطة في تونس ، وفي العهد المملوكي والحفصي ، كانت السلطة بيد علماء المالكيين ، والعثمانيين. الفترة التي عاشتها المذهب الحنفي. بقيت أعمال هؤلاء العلماء من فترة المحدثين في الأندلس ، الذين هاجروا إلى تونس ومصر يشير البحث الحالي إلى أنه على الرغم من إزالة التشيع من الأندلس والمغرب العربي ، فإن ذاكرة أهل البيت ما زالت حية في الذاكرة التاريخية للأدب العربي بهذه الأعمال. يعتبر فكر هؤلاء العلماء جزءاً مادياً من الأدب والمعرفة الإسلامية الكلاسيكية

الكلمة الأساسية:

ابن ابار ، أهل البيت ، الشيعة ، المغرب العربي والأندلس ، ابن منظور ، ابن السبعين ، ابن منظور.